

הערה למאמרו של י' רוזנסון 'קושר או מלך עם ה'?"

לבקשתו של ידידי, ד"ר י' רוזנסון, אני מוסיף הערה זו כנספח למאמרו. רוזנסון דן במאמרו בשאלת הערכת דמותו של יהוא במקרא. אני מבקש להוסיף הערה העוסקת בהערכת דמותו של יהוא כפי שעולה ממאמרי חז"ל. למיטב ידיעתי, רק בשני מקומות במקורות חז"ל ישנה התייחסות לדמותו של יהוא: בתלמוד בבלי סנהדרין קב ע"א, ובסדר אליהו זוטא פרשה ז.

בדבריי הבאים מבקש אני להתייחס לדברי הגמרא בסנהדרין בלבד. וזו לשון הגמרא (על פי דפוס וילנא):

תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף קא עמוד ב - קב עמוד א

אמר רב נחמן: גסות הרוח שהיה בו בירבעם טרדתו מן העולם, שנאמר (מלכים א' י"ב) ויאמר ירבעם בלבו עתה תשוב הממלכה לבית דוד אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית ה' בירושלים ושב לב העם הזה אל אדניהם אל רחבעם מלך יהודה והרגני ושב אל רחבעם מלך יהודה. אמר, גמירי: דאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית יהודה בלבד, כיון דחזו ליה לרחבעם דיתיב ואנא קאימנא סברי: הא מלכא והא עבדא. ואי יתיבנא - מורד במלכות הוא, וקטלין לי, ואזלו בתריה. מיד (מלכים א' י"ב) ויועץ המלך ויעש שני עגלי זהב ויאמר אלהם רב לכם מעלות ירושלים הנה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים וישם את האחד בבית אל ואת האחד נתן בן.

מאי ויועץ? אמר רבי יהודה: שהושיב רשע אצל צדיק. אמר להו: חתמיתו על כל דעבידנא? - אמרו ליה: הין. - אמר להו: מלכא בעינא למיהוי. - אמרו ליה: הין. - כל דאמינא לכו עבידתו? - אמרו ליה: הין. - אפילו למפלח לעבודה זרה? - אמר ליה צדיק: חס וחלילה! - אמר ליה רשע לצדיק: סלקא דעתך דגברא כירבעם פלח לעבודה זרה? אלא למינסיהו הוא דקא בעי, אי קבליתו למימריה.

ואף אחיה השילוני טעה וחתם. **דהא יהוא צדיקא רבה הוה**, שנאמר (מלכים ב' י') ויאמר ה' אל יהוא יען אשר הטיבת לעשות הישר בעיני ככל אשר בלבבי עשית לבית אחאב בני רבעים ישבו לך על כסא ישראל, וכתוב (מלכים ב' י') ויהוא לא שמר ללכת בתורת ה' אלהי ישראל בכל לבבו לא סר מעל חטאות ירבעם אשר החטיא את ישראל, מאי גרמא ליה? אמר אביי: ברית כרותה לשפתיים, שנאמר (מלכים ב' י') אחאב עבד את הבעל מעט יהוא יעבדנו הרבה. רבא אמר: חותמו של אחיה השילוני ראה, וטעה.

לגמרא זו שני חלקים. בחלק הראשון דנה הגמרא ברקע להקמת עגלי הזהב על ידי ירבעם. בחלק השני דנה הגמרא בשאלה כיצד יהוא שעליו נאמר יען אשר הטיבת לעשות הישר בעיני עבד את עגלי הזהב של ירבעם כפי שנאמר ויהוא לא שמר ללכת בתורת ה'... לא סר מעל חטאות ירבעם, ומביאה לכך שתי תשובות, האחת של אביי 'ברית כרותה לשפתיים' והשניה של רבא 'חותמו של אחיה השילוני ראה וטעה'. תשובתו של רבא היא הקושרת בין שני החלקים כיון שעל ידי תשובתו של רבא מוכיחה הגמ' את שאמרה לעיל 'ואף אחיה השילוני טעה וחתם'.

לענייננו חשוב כמובן המשפט שהודגש לעיל **דהא יהוא צדיקא רבה הוה**. ממשפט זה עולה הערכה מופלגת לדמותו של יהוא. ואף שניתן לומר כי כל זה אינו אמור אלא ביחסו לבעל, מכל מקום קשה למעט בחשיבותו של הביטוי 'צדיקא רבה'. הערכה זו של יהוא חוזרת ונזכרת בסקירות ופירושים שונים על ספר מלכים בכלל ועל דמותו של יהוא בפרט, כהערכתם של חז"ל¹. ואולם, כבר לפני כמאה ועשרים שנה העמיד רנ"נ רבינוביץ בספרו

¹ ראה למשל ילקוט מעם לועז, מל"ב פ"י: "אמרו חז"ל יהוא צדיק גדול היה" (חלק זה של הילקוט חובר על ידי שמואל ירושלמי, ירושלים תשמ"ב); י' קיל בפירושו למלכים ב בסדרת 'דעת מקרא', ירושלים תשמ"ט, עמ' תקפד: "וחז"ל דרשו עליו שהיה תחלה 'צדיק גדול' (סנהדרין קב ע"א); י"י חסידה, אוצר אישי התנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' קנא: "ואף יהוא צדיק גדול היה".

'דקדוקי סופרים' (מינכן תרל"ח, עמוד קנה אות ד), על העובדה שמשפט זה אינו מעיקר הגמרא והיווצרותו – בטעות יסודה. רבינוביץ מעיר שמשפט זה חסר בכל שלשת כתבי היד של מסכת סנהדרין שעמדו לפניו (ראה פירוטם בהקדמתו לספרו)², בהגדות התלמוד, בילקוט שמעוני³, בילקוט כ"י⁴, ובדפוסים הישנים של המסכת.⁵ משפט זה מופיע לראשונה רק בדפוס אמסטרדם של המסכת.⁶

רבינוביץ אף טרח ובירר את סיבת היווצרותו של משפט מוטעה זה. נעתיק כאן את דבריו (בתוספת סימני פיסוק משלי):

... והוסיפוהו בדפוס אמסטרדם מן העין יעקב. אבל בעין יעקב הראשון הנוסח: [ואף הוא] צדיקא כו'. ובמנורת המאור העתיק: ואף אחיה צדיקא רבא הוה וטעה וחתם שנא' כו'. ונראה שנתערב בעין יעקב שתי נוסחאות. באחת היה כתוב: ואף אחיה השילוני. ובשני: ואף אחיה צדיקא כו'. וכן צריך לומר בו. הווי אומר: בנוסח ה'עין יעקב' בדפוסים שלפנינו אכן נמצא משפט זה. ואולם בדפוס הראשון של ה'עין יעקב' (שלוניקי רע"ו)⁷ כתוב: 'ואף אחיה השילוני טעה וחתם ואף הוא צדיקא רבא הוה'. הביטוי 'ואף הוא' מוסב על אחיה השילוני, כלומר ואף אחיה צדיק גדול היה.

ומהיכן נולד נוסח ייחודי זה של ה'עין יעקב'? אף לכך מצא רבינוביץ פתרון מסתבר. רבינוביץ טרח ומצא שבמנורת המאור, לר' יצחק אבוהב, העתיק:⁸ 'ואף אחיה צדיקא רבא הוה וטעה וחתם'⁹ במקום 'ואף אחיה השילוני טעה וחתם'. מסתבר שהנוסח במנורת המאור – מעובד. ר' יצחק אבוהב הוסיף תוספת קלה כדי להמחיש את גודל ההטעיה של ירבעם שהצליח להטעות אף צדיק גדול כאחיה השילוני.¹⁰ ר' יעקב בן חביב מחבר ה'עין יעקב' צירף את שתי הנוסחאות: 'ואף אחיה השילוני טעה וחתם ואף אחיה צדיקא רבא הוה', אלא שכדי למנוע חזרה על שמו של אחיה המיר ר' יעקב בן חביב את שמו בפעם השניה בכינוי הרומז 'הוא'. בדפוסים המאוחרים של ה'עין יעקב' תמחו על נוסח מסורבל זה וסברו, לאור ההמשך המדבר על יהוא, כי לפנינו שיבוש של השם 'יהוא' ולכן עמדו

² ויש להוסיף כי משפט זה חסר גם בכתב היד הנוסף של המסכת שלא עמד לפני רבינוביץ - כתב יד תימני למסכת סנהדרין, מכות ותענית (לשעבר מספרייתו של הרב מימון). על טיבו של כתב יד זה ראה מה שכתבתי בחיבורי: כתב יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח. משפט זה חסר גם בכתב יד וטיקן 171 הכולל, בין היתר, דפים צ"א – קח ע"א ממסכת סנהדרין.

³ מלכים א פרק יב, רמז קצט.

⁴ על טיבו של ילקוט זה ראה מה שכתבתי במאמרי: 'דרך כרמים': לבירור נוסחה ופירושה של דרשה אחת בבבלי סנהדרין, תרביץ סז [תשנ"ח], עמ' 156 הערה 21 (בדבריי שם חלה טעות של פליטת הקולמוס. כתב-היד היה ברשותו של שד"ל ולא ברשותו של ש"י"ר כפי שנכתב שם בטעות).

⁵ ויש להוסיף שגם בפירושו של ר' שמואל לניאדו (רבה הראשי של חלב במאה השש-עשרה) - כלי יקר, מל"א פרק יב, מצוטט קטע זה מן התלמוד ללא משפט זה. הפירוש נדפס לראשונה בוינציה שסג, ונדפס שוב על ידי הרב ע' בצרי, ירושלים התשמ"ח.

⁶ נדפס בשנת ת"ה, ראה: רנ"י רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת הברמן ירושלים תשי"ב, עמ' צג-צד.

⁷ על טיב נוסחו ראה מה שכתבתי בחיבורי (לעיל הערה 1) עמ' 14.

⁸ הנר השביעי, כלל א, חלק ב. מהדורת יהודה פריס חורב, השלים והתקין משה חיים קצנלנבוגן, ירושלים תשכ"א, עמ' 757.

⁹ במהדורה שצוינה בהערה הקודמת הנוסח הוא: "ואף אחיה השילוני צדיקא רבא הוה וטעה בהלין חתמיא שנאמר" וכו'.

¹⁰ על פי הנוסח שצוין בהערה הקודמת העיבוד ניכר גם בהמשכו של המשפט 'וטעה בהלין חתמיא'.

ו'תיקנו': 'דהא יהוא צדיקא רבה הוה', ובכך העבירו את ההערכה החיובית שנאמרה על אחיה - ליהוא. משם עבר הנוסח לדפוס אמסטרדם של מסכת סנהדרין, ואחריו לדפוסים הבאים של המסכת עד שנקבע כך בדפוס וילנא¹¹. נעיר כי משפט זה אינו נחוץ כלל להבנת הגמרא. הגמרא כאמור מבקשת להוכיח שאף אחיה השילוני טעה וחתם ולכן הביאה את הסתירה בין שני הפסוקים המדברים על יהוא, ואת תירוצי אביו ורבא, כאשר תירוצו של רבא הוא המוכיח את הטענה הראשונית. ראוי אפוא לעוסקים בהערכת דמותו של יהוא בעיני חז"ל להתעלם ממשפט זה שכלולה בו הערכה מופלגת ליהוא, הערכה שנוספה לראשונה על ידי ר' יצחק אבוהב כמתייחסת לאחיה השילוני, ולא זכה בה יהוא אלא מכוח שרשרת הוספות וטעויות של סופרים ומעתיקים¹².

¹¹ יצוין כי במהדורות של הרב ע' אבן ישראל (שטיינזלץ) הודפס נוסח דפוס וילנא, אלא שבמדור הגרסות העיר שמשפט זה חסר בכ"י, הגדות התלמוד, ועוד. גם נוסח הערה זו יש בו כדי להטעות כיון שהוא מעניק מעמד שווה לשתי הגרסות, ואילו לפי דברינו בפנים משפט זה חסר בכל עדי הנוסח לרבות הדפוסים הישנים, והורתו ולידתו בטעות יסודם. נעיר עוד שלהערתו זו של רבינוביץ הפנה גם הרב מ' כשר בספרו 'התקופה הגדולה' עמ' שיא-שיב בהערה, עיין שם.

¹² אומנם, גם לאחר שסילקנו הערכה מוטעית זו מן התלמוד הבבלי, עדיין נשארת ההערכה המצויה במקור השני בספרות חז"ל - סדר אליהו זוטא פרשה ז:

אדם שעשה דבר מצוה, קנסו עליו טובה עד ארבעה דורות כיהוא בן נמשי, שנאמר ויאמר ה' אל יהוא יען אשר הטיבות לעשות הישר בעיני וגו' (מ"ב = מלכים ב' = י' ל'). אמרו עליו על יהוא בן נמשי, אדם ירא שמים היה, ולא הלך אחר עגלי זהב שעשה ירבעם בן נבט, אלא כיון שבא יהוא לידי גדולה וניכנס למלכות, קילקל מעשיו, ובא יהואחז בנו ועשה תשובה צדיק וטוב לו, לא עשה תשובה רשע וטוב לו, בא יואש בן יהואחז בנו אחריו, ועשה תשובה צדיק וטוב לו, לא עשה תשובה רשע וטוב לו, בא ירבעם בן יואש בן יהואחז בנו ועשה תשובה צדיק וטוב לו, לא עשה תשובה רשע וטוב לו).

כאן מצויה אפוא הערכה חיובית על יהוא בתחילת דרכו, אלא שאין משקלו של סדר אליהו זוטא כמשקלו של תלמוד בבלי, ואינה דומה ההגדרה של 'ירא שמים' להגדרה של 'צדיק גמור' (ראוי גם להדגיש שהערכה זו מתייחסת במפורש רק ליחסו לעגלי הזהב של ירבעם).